Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

XIX ASR XORAZM XONLIGINING IJTIMOIY-SIYOSIY TARIXI BRITANIYA DIPLOMATIK MANBALARIDA

Madaminova Gulasal
Mustaqil tadqiqotchi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23302438

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asr Xorazm xonligining ijtimoiy-siyosiy tarixi Britaniya diplomatik missiyalari vakillari va sayyohlarining safarnomalari, hisobotlari hamda tarixiy tadqiqotlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda xonlikning davlat boshqaruvi, mansabdorlar tizimi, ijtimoiy tuzilishi, iqtisodiy hayoti va tashqi siyosiy aloqalarining Britaniya manbalarida aks etish xususiyatlariga e'tibor qaratiladi. James Abbott va Richmond Shakespear kabi britaniyalik vakillarning Xiva haqidagi kuzatuvlari ularning diplomatik vazifalari va XIX asrdagi Britaniya–Rossiya raqobati kontekstida baholanadi. Maqolada Britaniya manbalarining axborot qiymati bilan bir qatorda, ularning siyosiy-diplomatik kontekst bilan shartlanganligi ham manbashunoslik nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida mazkur manbalarni mahalliy xronikalar va Rossiya imperiyasi hujjatlari bilan qiyosiy tahlil qilish Xorazm xonligining XIX asrdagi siyosiy va ijtimoiy jarayonlarini aniqroq yoritish imkonini berishi asoslanadi.
Kalit so'zlar: Xorazm xonligi, Xiva, Britaniya diplomatiyasi, Markaziy Osiyo, Buyuk o'yin, James Abbott, Richmond Shakespear, diplomatik manbalar, Rossiya imperiyasi, XIX asr.

Аннотация. В статье анализируется общественно-политическая история Хивинского ханства в XIX веке на основе путевых записок, отчетов и исторических исследований, связанных с британскими дипломатическими миссиями. Основное внимание уделено тому, как в британских источниках отражались государственное управление, система должностей, социальная структура, хозяйственная жизнь и внешнеполитические связи ханства. Наблюдения британских представителей, в частности Джеймса Эббота и Ричмонда Шекспира, рассматриваются в контексте их дипломатических задач и англо-русского соперничества в Центральной Азии. Одновременно оценивается информационная ценность этих источников и влияние политико-дипломатического контекста на характер их оценок. Делается вывод о необходимости сопоставления британских материалов с местными хрониками и документами Российской империи для более взвешенного изучения истории Хивинского ханства XIX века.
Ключевые слова: Хивинское ханство, Хива, британская дипломатия, Центральная Азия, Большая игра, Джеймс Эббот, Ричмонд Шекспир, дипломатические источники, Российская империя, XIX век.

Abstract. This article examines the socio-political history of the Khanate of Khiva in the nineteenth century through British diplomatic narratives, travel accounts and historical studies. Particular attention is paid to the representation of state administration, official institutions, social structure, economic life and foreign relations in British sources. The observations of British representatives, especially James Abbott and Richmond Shakespear, are considered in the context of

their diplomatic missions and Anglo-Russian rivalry in Central Asia. The study also addresses the informational value of these sources and the influence of their political and diplomatic context on the assessments they contain. The article argues that a comparative reading of British materials alongside local chronicles and Russian imperial documents provides a more balanced basis for studying the political and social history of the Khanate of Khiva in the nineteenth century.

Keywords: Khanate of Khiva, Khiva, British diplomacy, Central Asia, Great Game, James Abbott, Richmond Shakespear, diplomatic sources, Russian Empire, nineteenth century.

Kirish

XIX asr Markaziy Osiyo tarixida Rossiya imperiyasining janubga siljishi va Buyuk Britaniyaning Hindistondagi manfaatlarini himoya qilishga intilishi natijasida geosiyosiy raqobat kuchaygan davr bo‘ldi. Tarixshunoslikda “Buyuk o‘yin” nomi bilan yuritiladigan ushbu raqobat doirasida Xorazm xonligi ham alohida strategik ahamiyat kasb etdi. Britaniya hukumatining mintaqaga yuborgan vakillari siyosiy vaziyat, harbiy salohiyat, savdo yo‘llari va mahalliy boshqaruv haqida ma’lumot to‘pladilar. James Abbottning Xivaga safari va Richmond Shakespearning diplomatik missiyasi ana shu jarayonning muhim epizodlaridan hisoblanadi [1; 2; 5].

Maqolaning maqsadi – XIX asr Xorazm xonligining ijtimoiy-siyosiy hayoti Britaniya diplomatik manbalarida qanday aks etganini aniqlash va ushbu manbalarning ilmiy imkoniyatlarini manbashunoslik nuqtayi nazaridan baholash. Tadqiqotning asosiy vazifalari Britaniya missiyalarining maqsadlarini aniqlash, xonlik davlat boshqaruvi va ijtimoiy tuzilishining manbalardagi tasvirini tahlil qilish hamda mazkur ma’lumotlarning siyosiy kontekstini ochib berishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi va manba bazasi

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik va tarixiy-tahliliy yondashuvlardan foydalanildi. Asosiy manba bazasini James Abbottning Narrative of a Journey from Heraut to Khiva, Moscow and St. Petersburgh asari, Richmond Shakespearning Narrative of the Mission to Khiva in 1840 kitobi hamda Arminius Vámbéryning Travels in Central Asia asari tashkil etadi [1–3]. Ularning mazmuni Yuri Bregel, Seymour Becker va Peter Hopkirk kabi tadqiqotchilarning ishlari bilan qiyoslandi [4–7]. Mahalliy tarixiy xronikalar – Munis va Ogahiyning Firdavs ul-iqbol hamda Muhammad Yusuf Bayoniyning Shajarayi Xorazmshohiy asarlari ham qiyosiy manba sifatida hisobga olinadi [8; 9].

Britaniya manbalarini baholashda mualliflarning Xorazmda bo‘lish maqsadi, diplomatik vazifalari, kuzatuv sharoiti va XIX asrdagi imperiyalararo raqobat hisobga olindi. Shu sababli maqolada Britaniya mualliflarining xulosalari bevosita tarixiy voqelikning mutlaq ifodasi sifatida emas, balki muayyan kuzatuvchi va siyosiy kontekst mahsuli sifatida talqin qilinadi.

XIX asr Xorazm xonligining siyosiy vaziyati

XIX asrning birinchi yarmida Xorazm xonligi Markaziy Osiyoning mustaqil siyosiy markazlaridan biri bo‘lib, uning siyosiy va iqtisodiy hayotida Xiva shahri markaziy o‘rin tutgan. Davlat boshqaruvida xon oliy hokimiyat egasi bo‘lgan bo‘lsa-da, inoq, qushbegi, devonbegi, mehtar va boshqa mansabdorlar davlat boshqaruvi hamda xo‘jalik ishlarida muhim vazifalarni bajargan [4; 10]. Muhammad Rahimxon I, Olloqulixon, Rahimqulixon va Muhammad Aminxon davrida markaziy hokimiyatni mustahkamlashga qaratilgan siyosiy va ma’muriy tadbirlar amalga oshirilgan.

Britaniyalik James Abbott 1839-yilgi safari davomida xonlikning siyosiy hayoti va hukmdor saroyidagi muzokaralarni kuzatgan. Uning ma’lumotlarida xonning muhim siyosiy masalalarda yakuniy qaror qabul qiluvchi mavqei bilan birga, saroy amaldorlari va boshqa nufuzli guruhlarning ta’siri ham ko‘zga tashlanadi [1]. Bu ma’lumotlar Xorazm davlat boshqaruvini faqat mutlaq hokimiyat modeli sifatida emas, balki xon, saroy amaldorlari va mahalliy ijtimoiy-siyosiy kuchlar o‘rtasidagi munosabatlar tizimi sifatida ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi.

Britaniya mualliflarining boshqaruv tizimiga bergan baholarida Yevropa siyosiy tajribasi bilan qiyoslash hollari uchraydi. Shu bois ularning “markazlashuv”, “mustaqillik” yoki “boshqaruv samaradorligi”ga oid xulosalarini mahalliy manbalar bilan tekshirish muhimdir. Bregelning Xiva ma’muriy tizimiga bag‘ishlangan tadqiqoti bunday qiyosiy tahlil uchun muhim ilmiy asos beradi [4; 10].

Britaniya diplomatik missiyalarining maqsadlari

1830–1840-yillarda Buyuk Britaniyaning Markaziy Osiyodagi faoliyati Rossiyaning mintaqadagi harakatlarini kuzatish, diplomatik aloqa o‘rnatish va Hindiston xavfsizligi bilan bog‘liq strategik manfaatlarni ta’minlash bilan chambarchas bog‘liq edi [5; 7]. James Abbottning Xivaga yuborilishi ham Rossiya fuqarolari asirligi masalasini hal qilish va Rossiyaning Xorazmga qarshi harbiy harakatlari ehtimolini diplomatik yo‘l bilan kamaytirish vazifalari bilan bog‘langan [1].

Richmond Shakespear missiyasi natijasida Rossiya asirlarining ozod qilinishi Britaniya diplomatiyasining Xorazm bilan muzokaralardagi muhim natijalaridan biri bo‘ldi [2]. Biroq bu jarayonni faqat insonparvarlik tashabbusi sifatida talqin qilish yetarli emas. Missiya va safarnomalarda siyosiy, harbiy va geografik ma’lumotlarning yig‘ilishi Britaniya siyosatining xavfsizlik va geosiyosiy manfaatlar bilan bog‘liq jihatlarini ham ko‘rsatadi [2; 7].

Davlat boshqaruvi va ijtimoiy tuzilmaning Britaniya manbalarida aks etishi

Britaniya diplomatlari Xorazm davlat tizimida xonning oliy siyosiy mavqeini qayd etish bilan birga, saroy amaldorlari va diniy arboblarning roliga ham e’tibor berganlar [1; 2]. Manbalardagi kuzatuvlardan xonlik boshqaruvida markaziy hokimiyat bilan mahalliy va korporativ manfaatlar o‘rtasidagi munosabatlar mavjud bo‘lganini ko‘rish mumkin. Bunday ma’lumotlar davlat boshqaruvining amaliy mexanizmlarini o‘rganishda foydalidir, biroq ularni muayyan muallifning kuzatuvi sifatida baholash lozim.

Britaniya manbalarida jamiyat hukmdor sulolasi va saroy amaldorlari, diniy tabaqa, savdogarlar, hunarmandlar hamda dehqonlardan tashkil topgan ijtimoiy qatlamlar tizimi sifatida tasvirlanadi [1; 4]. Shahar hayoti, bozorlar, hunarmandchilik va savdo aloqalari haqidagi ma’lumotlar Xorazmning iqtisodiy va ijtimoiy tarixini o‘rganishda qo‘shimcha manba vazifasini bajaradi. Xususan, Abbottning kuzatuvlarida bozorlar va hunarmandchilik mahsulotlariga oid ma’lumotlar uchraydi [1].

Sug‘orish tizimi ham Britaniya kuzatuvchilarining e’tiboridan chetda qolmagan. Amudaryo suvlari va kanallar qishloq xo‘jaligi uchun asosiy resurs bo‘lib xizmat qilgani haqidagi ma’lumotlar xonlik iqtisodiyotida suv xo‘jaligining o‘rnini ko‘rsatadi. Bunday ma’lumotlar mahalliy manbalar va maxsus tarixiy tadqiqotlar bilan qiyoslangandagina yanada aniq ilmiy qiymat kasb etadi.

Qullik masalasi va Britaniya manbalarining siyosiy konteksti

Xorazmdagi asirlar va qullik masalasi Britaniya diplomatik materiallarida alohida o‘rin egallaydi. Abbott va Shakespear Rossiya fuqarolarining asirlikda saqlanishiga e’tibor qaratganlar [1; 2]. Ushbu masala XIX asrda Rossiya–Xorazm munosabatlarining keskinlashuviga ta’sir ko‘rsatgan omillardan biri sifatida ko‘rilgan. Shu bilan birga, asirlar masalasining diplomatik muzokaralardagi o‘rni Britaniya va Rossiya imperiyalarining mintaqadagi manfaatlari bilan bog‘liq holda tahlil qilinishi lozim.

Manbashunoslik nuqtayi nazaridan muhim jihat shundaki, biror manbaning siyosiy manfaatlar bilan bog‘liqligi uning barcha ma’lumotlarini ishonchsiz deb hisoblash uchun asos bo‘la olmaydi. Aksincha, muallifning maqsadi va kuzatuv doirasini aniqlagan holda, faktik ma’lumotlarni boshqa manbalar bilan tekshirish zarur. Britaniya manbalarining qiymati aynan shu qiyosiy yondashuvda namoyon bo‘ladi.

Xorazm xonligi va Buyuk Britaniya–Rossiya raqobati

XIX asrda Xorazm xonligi Britaniya va Rossiya o‘rtasidagi geosiyosiy raqobat doirasida muhim hududlardan biri bo‘ldi. Rossiya imperiyasining Orolbo‘yi va Markaziy Osiyodagi harbiy-siyosiy faolligi Britaniya diplomatlari tomonidan muntazam kuzatilgan [5; 7]. Xorazmning geografik joylashuvi, savdo yo‘llari va Afg‘oniston hamda Hindiston yo‘nalishlariga nisbatan o‘rni uning Britaniya strategik tasavvuridagi ahamiyatini oshirgan.

Peter Hopkirkning tadqiqotida diplomatik missiyalar siyosiy muzokaralar bilan bir qatorda razvedka xarakteridagi axborot yig‘ish vazifalarini ham bajargani ko‘rsatiladi [7]. Shu nuqtayi nazardan Abbott va Shakespear asarlarida uchraydigan yo‘llar, qal’alar, qo‘shinlar, suv manbalari va iqtisodiy imkoniyatlarga oid kuzatuvlar faqat etnografik yoki sayyohlik ma’lumotlari emas, balki o‘sha davr diplomatik amaliyotining bir qismi sifatida ham baholanishi mumkin.

Britaniya diplomatik manbalarining ilmiy ahamiyati va cheklovlari

Britaniya manbalarining asosiy ilmiy afzalligi – ayrim mualliflarning voqealarni bevosita kuzatgani va siyosiy jarayonlar, saroy hayoti, savdo, shaharlar hamda geografik sharoit haqida nisbatan batafsil ma’lumot qoldirganidir [1–3]. Shu bilan birga, mazkur manbalar mualliflarning diplomatik vazifalari va Britaniya tashqi siyosiy manfaatlari bilan bog‘liq bo‘lgan. Demak, ulardagi baholarni manba yaratilgan tarixiy vaziyatdan ajratib bo‘lmaydi.

Xorazm tarixini tadqiq etishda Britaniya materiallarini mahalliy xronikalar – Munis va Ogahiy hamda Bayoniy asarlari, shuningdek Rossiya imperiyasi hujjatlari va zamonaviy tarixshunoslik ishlari bilan qiyoslash zarur [4; 8; 9; 11; 12]. Aynan manbalararo tekshiruv orqali Britaniya mualliflarining kuzatuvlaridagi faktik ma’lumotlar va ularning siyosiy talqinlarini bir-biridan ajratish mumkin.

Xulosa

XIX asr Xorazm xonligining ijtimoiy-siyosiy tarixini o‘rganishda Britaniya diplomatik manbalari muhim tarixiy manba qatlamini tashkil etadi. James Abbott va Richmond Shakespear kabi vakillarning materiallari xonlikning davlat boshqaruvi, saroy amaliyoti, ijtimoiy tuzilishi, savdo va tashqi siyosiy aloqalariga oid ma’lumotlarni saqlab qolgan. Ularning asarlari Buyuk Britaniya–Rossiya raqobati sharoitida Xorazmning strategik ahamiyatini ham yoritadi.

Shu bilan birga, Britaniya diplomatik manbalaridagi ma’lumotlarni bevosita va mutlaq xolis tasvir sifatida qabul qilish ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas. Ularning yaratilish maqsadi, mualliflarning diplomatik vazifalari va davrning geosiyosiy sharoiti manba tahlilining ajralmas qismi bo‘lishi kerak. Shuning uchun Britaniya manbalarini mahalliy xronikalar, Rossiya hujjatlari va zamonaviy tarixshunoslik bilan qiyosiy o‘rganish XIX asr Xorazm xonligi tarixining yanada asosli rekonstruksiyasini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abbott J. Narrative of a Journey from Heraut to Khiva, Moscow and St. Petersburgh, during the Late Russian Invasion of Khiva. 2 vols. London: W. H. Allen, 1843.
2. Shakespear R. Narrative of the Mission to Khiva in 1840. London: James Madden, 1842.
3. Vámbéry A. Travels in Central Asia. London: John Murray, 1864.
4. Bregel Yu. The Administration of the Khanate of Khiva. Bloomington: Indiana University, 1968.
5. Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. Cambridge: Harvard University Press, 1968.
6. Bregel Yu. An Historical Atlas of Central Asia. Leiden: Brill, 2003.
7. Hopkirk P. The Great Game: On Secret Service in High Asia. London: John Murray, 1990.
8. Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
9. Bayoniy M. Y. Shajarayi Xorazmshohiy. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 1994.
10. Bartold V. V. Sochineniya. II tom. I qism. O‘rta Osiyo tarixi bo‘yicha tadqiqotlar. Moskva: Nauka, 1963.
11. Allworth E. (ed.). Central Asia: A Century of Russian Rule. Durham: Duke University Press, 1994.
12. Morrison A. The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.